

Питання теоретичні

Василь Яременко

УДК 82. 09. (477)

ШЕВЧЕНКІВ “СОН” (“ГОРИ МОЇ ВИСОКІІ...”) В ІСТОРІОСОФСЬКОМУ ОБРАМЛЕННІ

Історіософські аспекти твору Тараса Шевченка “Сон” (“Гори мої високіі...”) уже були предметом ретельного літературознавчого аналізу. У статті інтерпретовано зміст твору передусім із позицій історичної науки, що сприяє його розкриттю, конкретизації, а також розширенню коментарів до поеми. Висловлено нові думки, які стосуються особливостей історіософії Шевченка, співвідношення історизму й міфологізму в його творчості. Зокрема, запропоновано до вживання новий термін – історіософська емпатія.

Ключові слова: історіософія, міф, художній топос, Гетьманщина, християнство, офірність, любов, символіка, історіософська емпатія.

Vasyl Yaremenko. Shevchenko's Poem "Son" ("Hory moi vysokiyi...") ["The Dream" ("My High Mountains...")] in Historiosophical Framing

Historiosophical aspects of Taras Shevchenko's work "The Dream" ("My High Mountains...") have already been the subject of a detailed analysis. In this article, the author interprets the historiosophical content of the poem primarily from the standpoint of historical studies. According to the author, such approach helps to explore the content more deeply and provides additional comments to the mentioned work. The researcher offers some new thoughts concerning the peculiarities of Shevchenko's historiosophy, the relation between historicism and mythologism in his works. In particular, a new term 'historiosophical empathy' is proposed for use.

Keywords: historiosophy, myth, literary topos, Hetmanate, Christianity, victimhood, love, symbolism, historiosophical empathy.

Твір “Сон” (“Гори мої високіі...”) Тарас Шевченко написав орієнтовно між кінцем червня – груднем 1847 р. в Орській фортеці. В. Смілянська у своєму нарисі тонко та глибоко проаналізувала цей твір, назвавши “ліричною поемою історіософського змісту” й одним із “найвищих осягнень Шевченкового генія” [33, 892, 894]. Метою ж нашої студії є доповнення та конкретизація історіософського складника твору в зіставленні з відомостями не лише літературознавчої, а й історичної науки.

Аналізована поема тяжіє до творів глибоко особистісного спрямування. На це вказує не лише зміст, а й обставини її написання: створена в ситуації повного краху життєвих і творчих перспектив автора, нестерпної для його душі солдатчини, неможливості покращити власну долю. Про той важкий психологічний стан свідчить поетове листування [38, т. 6, 36–39]. Г. Грабович вважає, що причиною неперенесення поетом із “Малої книжки” до “Більшої” багатьох творів, серед яких і “Сон” (“Гори мої високіі...”), було те, що вони висловлювали Шевченкові почуття болю, самотності, відчуження, гніву та відчаю: “Вони не повідомляють, вони не розповідають про ці почуття – вони вибухають ними” [9, 75]. Це не зовсім переконливо, були й інші мотиви такого виключення – недостатня викінченість і намір повернутися до цих текстів, але спостереження авторитетного дослідника не позбавлене сенсу, бо воно підкріплює, як на мене, тезу про особливу “інтимність” поеми. Бачимо, що у

формі авторського сну-спогаду з незмірною глибиною, унікальним розмаїттям засобів передано насамперед щиросердну любов до своєї Батьківщини, тобто почуття глибоко особистісне. Оця задушевність твору надзвичайно важлива для з'ясування нюансів Шевченкової історіософії, адже остання тут виконує хоч і виразну, але, вважаю, у чомусь допоміжну функцію – виступає як засіб посилення або своєрідного обрамлення отієї любові.

Історична тема з'являється вже в зачині, коли поет панораму Дніпрових гір подає “З Переяслова старого, / З Виблої могили, / Ще старішої” (р. 5–7). Водночас в автографі слова “З Виблої могили” підкреслені [37, 97]. Цим автор наголосив на їх важливості. А може, пригадав свій запис з археологічних нотаток [38, т. 5, 216–217] про те, що, за народними переказами, назва кургану “Вибла могила” пішла від поняття “вибування” людей із старого укріплення, і тоді назва набувала символічного звучання. Принаймні можемо сказати, що згадка про цей топонім разом з уточненням “ще старішої” надзвичайно вдала й доречно. Ця пам'ятка нині розташована в 4 км на схід від с. Семенівка Баришівського району Київської області. Вибла могила є найвищим місцем в окрузі на відстані 30–40 км (132 м над рівнем моря), з якого добре простежуються долини річок Недри, Трубежу та Дніпра. За 500 м від цього урочища, що являє собою рештки великого скіфського кургану, зруйнованого в XVI – XVIII ст. під час видобування селітри, досліджуються стоянки ще епохи неоліту [31]. Тобто топонім свідчить про давню історію цієї місцевості. Про її значимість мовиться і в повісті “Близнецы”, де філософ Сковорода зі своїм учнем по дорозі з Переяслава в Березань бувало “зайдет на древнюю высокую могилу, называемую Выбла, и зайдет на могилу единственно за вдохновением” [38, т. 4, 22]. І там назва могили акцентована, а сам цей епізод, як і в поемі, теж набуває символічного забарвлення. З початку поеми стає зрозуміло, що в автора не просто краєвиди, а історичні краєвиди. І остаточно це закріплює фраза: “А он старе Монастирище, / Колись козацькеє село, / Чи не воно тойді було?..” (р. 41–43). Оте “тоді” могло б викликати запитання, які часи має на увазі автор, якби не попередня вказівка на минулу “козацьку славу” (р. 36) і Трахтемирів з “долею лихою” (р. 39). “Історизм” ландшафту особливо посилюється, коли автор навіть улюбленим горам почав дорікати за минулі політичні втрати. За В. Смілянською, це “стилістичний прийом апофазії” [33, 145]. Історичний складник помножує те, що в цій поемі, як і у творчості Шевченка взагалі, використано засоби антропоморфізації та персоніфікації природи, матеріального світу, історії [р. 15–18, 23–30, 37–40, 109–112 та ін.]. “Справді, стихія персоніфікації в Шевченка всеосяжна” [20, 111], – робить висновок М. Коцюбинська, спираючись і на цей твір. А в історичному аспекті вона тут проявилася чи не найвиразніше в авторських звертаннях до гір Дніпрових, що символізують часову й історичну давність, тяглість і певною мірою святість, якщо брати правобережні пагорби-крутосхили, де здавна будувалися церкви й монастирі. “Далеко за городом синеют высокие днепровские горы” [38, т. 4, 18], – читаємо і в повісті “Близнецы” після опису Переяслава. Лексема “гора” в Шевченкових текстах – серед найуживаніших: з похідними вона трапляється в поетичних творах 104 рази [19, 341, 344–346, 348–349]. До того ж треба мати на увазі, що в жителів серединної України горами часто йменують просто помітні на рівні узвишшя. Шевченкові тексти це відбивають: “Не так і високі” (р. 2). Оскільки в українських легендах і переказах утворення гір пов'язане з нечистим [6, 82–83; 21, 39–40], то думаю, що така важлива символіка гір передусім пов'язана зі світовою міфологією та релігійними традиціями, коли високі місця вважалися мешканнями богів або там облаштовували святилища. Зокрема, в Біблії йдеться про рятівну гору

Арарат і Нагорну проповідь Христа з узвишся (Бт. 8:4; Мт. 5:1–2). Отже, бачимо пошук вираження духовно-релігійної висоти. Тому Шевченкові Дніпрові гори, котрі він неодноразово збільшує неадекватним епітетом “високі”, передусім символізують духовну висоту. І завершення свого земного шляху поет хоче, як і до солдатчини, пов’язати саме з ними, про що пише в кінці поеми (р. 168–175) і що повторює у вірші “Не молилася за мене...” (1850 р., р. 48–50). Думаю, що образ гори на Дніпрі є синонімом образу могили (наприклад, “І могили-гори” у творі “Думи мої, думи мої...” – р. 51). Його варто долучати до образу-концепту “могили”, проте тлумачити, за академіком І. Дзюбою, що “могила в Шевченковій поезії (як і в народній словесності) – це символ зобов’язливої, історичної, родової пам’яті <...>, це втечище душі, яка хоче говорити з вічністю, з Богом”, “центральний топос” його поезії [12, 95, 490]. Ці полісемантичні символи в’яжуться з Шевченковою історіософією [1, 177], а не є додатковим свідченням міфологічного мислення поета. Водночас зазначено, що за “художнім топосом” аналізований тут твір є “осердям шевченківського національного міфу, його сакральний центр з символічними топонімами та іменами, що уособлюють злами історичної долі України, етапи її трагедії” [33, 893]. Знову виринає питання, що вкладаємо в поняття міфу і, зокрема, “Шевченкового міфу України”. З позиції літературознавства це поняття тлумачиться дуже широко [17, 116], і така дефінітивна всеосяжність дає змогу “приписувати” міфологічне мислення багатьом визначним творцям художньої літератури, а Шевченкові й поготів [24, 249–263]. Водночас часто не розрізняють “міфологічного мислення і художнього мислення” [14, 66]. Як на мене, авторська мотивація використання образу і його сприйняття-розуміння читачем чи дослідником допомагає розв’язувати проблему міфологічності мислення письменника. Адже, розмірковуючи над характером міфічного мислення, О. Потебня зазначав: “Коли сучасна людина користується поетичним образом лише як засобом для нової побудови й перетворення думки, то вона цим зобов’язана в певній мірі своїй здатності до наукового мислення...” [28, 187]. За усталеним, найприйнятнішим для істориків тлумаченням під міфом України треба розуміти штучно створений або конструйований уявою митця суб’єктивний образ Батьківщини в минулому, далекий від дійсного наукового бачення.

А як в аналізованому творі? По-перше, зазначений вище особистісний характер поеми апріорі не потребував певного “конструювання” минулого як розповіді для інших. По-друге, усі згадані в поемі історичні топоси були раніше предметом авторських зацікавлень і, за висловом М. Брайчевського, у ній “згадуються, так би мовити, документально” [5, 59]. Поет бачив та описував кургани й вали поблизу Переяслава, звані в народі могилами, стверджуючи, що “все місто здається на могилах збудоване” [38, т. 4, 18], відвідував давні козацькі наддніпрянські та задніпрянські села, робив там замальовки. У листі до А. Козачковського називав ті місцини раєм [22, 214–219]. Отже, топоси твору можна сприймати і як дорогий спогад про бачене раніше. І цей “вікопомний, насичений історико-політичними асоціаціями пейзаж довкола Трахтемирівських гір та Переяслава” особливо закарбувався в поетовій пам’яті тому, що тут, як точно зазначила В. Смілянська, “відбувалися урочі для України події – від часів Київської Русі до Руїни” [33, 893]. Топоси з цього осердя українських земель, де були епіцентри катаклізмів української історії, могли звучати глибоко символічно, і Шевченко це розумів і використовував не лише в цьому творі для художнього самовираження. Представник французької історіографії П’єр Нора запропонував поняття “місця пам’яті” для позначення територій, з якими певна група людей пов’язує якісь спогади, цінності і де “пам’ять кристалізується і знаходить свій притулок” [23]. Отже, те, що літературознавці означають як

“художній топос”, можна цілком логічно назвати й місцями пам’яті українців, до яких час від часу звертався Шевченко.

Третій момент. Прийнято вважати, що центральним складником Шевченкового міфу України є тексти, у котрих сумному сучасному протиставляється славне козацьке минуле. “Національний міф постає у творі як опозиція славного минулого й похмурого сучасного” [33, 893], – зазначають дослідники, маючи на увазі процес творення й занепаду козацької державності – Гетьманщини. Цю думку в “Сні” (“Гори мої високії...”) ніби артикулює “дідусь сивенький”, який є своєрідним альтер-его автора, його “духовним двійником” [33, 145]:

Старий промовив: – Недоуми!
Занапали Божий рай!..
Гетьманщина!!.. І думнеє
Чоло похмаріло...

Мабуть, щось тяжке, тяжкеє
Вимовить хотілось?
Та не вимовив...

Варто зауважити, що історичний вимір у поемі не обмежується Гетьманщиною. За допомогою прикметників “старий” та “давній” мовиться-бо про історичну тяглість узагалі: “Переяслава старого”; “Ще старішої” (про Виблу могилу); “сивий” (про Дніпро); “давно стоїть”, “оболонками старими” (про козацьку церкву); “старе Монастирище”, в околицях якого збереглися залишки давньоукраїнського міста Заруба та монастиря XI – XII ст. [40, 72]; “Трьохбратні давні могили”. “Божий рай” у наведеному тексті стосується пейзажу і не є історико-політичною асоціацією чи доповненням до Гетьманщини. Шевченкова свідомість, як і в кожній людині, вбирає якнайширшу минулість, а з рідної історії – передусім ту добу, котра означила початок формування саме українського народу, певної національної спільноти, що вже створює власні політичні інституції. Зокрема, вибирає Гетьманщину, історичний зразок спроби створення українцями власного ладу вже в ранньомодерну епоху. Чинить так не для героїзації, а тому, що українці, створивши політичні структури, здатні були самі розпоряджатися своєю історичною долею, а не кивати в разі невдач на інші народи. Це суто християнський підхід, указівка, далека від міфотворення як такого, на власну відповідальність і провину. І вона виразно відбита в дієслові “занапали” та епітетах “недоуми”, “прокляті” (гетьмани), які, звичайно ж, стосуються своїх, а не чужинців. Міф включає героїзацію-прославу когось і чогось. За лаконічним визначенням А. Білецького, це розповідь про богів і героїв. У творі читаємо:

Може, чаєш оновлення?
Не жди тії слави!
Твої люди окрадені,

А панам лукавим...
Нащо здалась козацькая
Великая слава?!..

Але не поспішаймо з думкою, що в цьому уривкові автор славить козацтво за його справедливі та героїчні діяння, що “слава” тут подається в цілком позитивному сенсі. Поняття слави в Шевченкових текстах неоднозначне [13, 86–96]. Це розумів іще Ю. Івакін, коментуючи твір: “Під козацькою славою” поет розумів і героїчну визвольну боротьбу козацтва, і матеріальну й духовну культуру козацької доби” [18, 18]. Тож бачимо зв’язок цього слова зі словом “оновлення”, і відповідно в такому ракурсі та “слава” тут означає просто можливі позитивні зміни, про які йтиме розголос, відродження. Вважаю, що й троп “козацькая великая слава” просто є констатацією значного (особливо в переказах) розголосу про козацьке свободолюбство, яке протиставляється

позиції панів-кріпосників, а не є прославленням усіх козацьких намірів і дій. “Козаки були добрими і лихими синами України” [39, 70] – такий один із пунктів висновку В. Шевчука про історичні погляди поета невольничого періоду. “Таким чином, “козацька слава” у Шевченка – то слава не жертв, і не мучеників, і вже в жодному разі не ідеальних героїв “без страху й догани”, а невинних злочинців...” [16, 136], – вважає О. Забужко. Вона слушно критикує тезу Г. Грабовича про приглушення Шевченком демонічної сторони козацтва та нагадує, що у вірші “За байраком байрак...” козак-небіжчик згадує, як вони “По своїй по землі / Свою кров пролили / І зарізали брата. / Крови брата впились...” (р. 17–20) [16, 133]. Зрештою, далі в тексті поеми зустрічаємо навіть імовірно часткове осудження козацьких дій: “Котилися / І наші козачі / Дурні голови за правду...” (р. 91–93). Думаю, що в Шевченкових текстах узагалі немає будь-якої героїзації українського минулого в сучасному її розумінні – як прославлення, справді близьке до міфологізації історії. Поширений у розвідках вислів “Шевченкові думки про героїчне минуле” вважаю неадекватним. Варто зазначити, що у творі по суті немає згадки не лише про історичних героїв, а й про так званих “історичних етнічних ворогів”, як це помічаємо в знаменитому “Посланні”, де теж є дегероїзація козацької епохи. “Ляхи погані” – це просто епітет до гетьманів і козацької старшини. І дуже точний, бо історики констатують, що, навіть уже перебуваючи під протекторатом царя, козацька еліта у виборюванні своїх прав орієнтувалася на зразки, які були в старій Речі Посполитій. Зокрема, ідеться: “Процес формування української знаті був тривалим, однак є всі підстави вважати, що на кінець 1730-х років вона цілком усвідомлено ототожнювала себе з річпосполитськими “уродзонами”. Принаймні, у “Правах, за якими судиться малоросійський народ” (1743 р.), що склалися від 1728 р., така ідентифікація простежується досить виразно. Де вже весь козацький загаль претендував на шляхетську ідентифікацію та привілеї” [45, 389–390; 46].

Натомість є у творі відбиток глибоких роздумів автора про еволюцію козацької державності, як і в поемі “Великий льох”. Ю. Барабаш навіть уважав, що ці твори “складають своєрідну кореляційну пару” [3, 97–98]. Ономастичні засоби тут викликають асоціації з часів Гетьманщини та по суті позначають своєрідними ландшафтно-історичними реперами появу, становлення і сходження з історичної арени: Трахтемирів (за тодішніми уявленнями – колиска реєстрового козацтва, бо пов’язаний із реформою 1578 р. короля Стефана Баторія, що вело до узаконення козацького стану) – “батька Богдана могила мріє” (р. 108; згадка про засновника Гетьманщини) – “собор Мазепин сяє, біліє” (р. 107; нагадування про культурне піднесення за правління Мазепи й остаточне скочування після Полтавської катастрофи до автономії) – “Та все пішло царям на грище / І Запорожжя і село...” (р. 44–45). Варто звернути увагу на стишену, майже болісно-примирливу ноту, котра звучить в останній цитаті, що стосується ліквідації трьох козацьких автономій і поглинання України Російською імперією. Такий тон “узгоджується” з історіографічною тезою про приреченість козацького устрою в епоху розквіту абсолютистських монархій у Європі. Оце “цареве грище” – цілком “історіографічний” вислів і в іншому аспекті. Сучасні історики констатують, що ліквідація козацьких автономій і поділ України між двома імперіями на кінець XVIII ст. здійснювалися в рамках “гри” (особливо з боку Катерини II) – удаваного, лицемірного демонстрування ідей “освіченого абсолютизму”, які передбачали й уніфікацію устрою та правління. Констатується: “Лібералізм” Катерини II і її “захоплення” ідеями французьких просвітників були нічим іншим, як політичною грою, розрахованою на обман народів Росії і всього світу, на підпорядкування російської і загальноєвропейської думки своїм самодержавним інтересам” [11, 138].

Звичайно, що під “грищем” (і в значенні “місця для гри”) Шевченко мав на увазі й процес поділу Речі Посполитої та України в кінці XVIII ст. “Гетьманська Україна опинилася під колесами просвітницьких ідеалів” [41, 145–149], – так образно й вичерпно висловилося відомий історик Н. Яковенко про ту модну гру монархів під впливом світлих голів епохи Просвітництва. Зосібна, при перекладі книжки видатного англійського історика Нормана Дейвіса “God’s playground: A history of Poland” теж ужили не слово “майданчик”, а “грище” – “Боже ігрище: історія Польщі” (Київ, 2008). Також доречно навести опис Н. Яковенко давнього Трахтемирова та його монастиря, що став козацькою резиденцією на початок XVII ст.: “У переносному сенсі можна сказати, що саме в Трахтемирові започаткувалося прилучення козаків до релігійних – ширше суспільних потреб руської спільноти” [42, 241]. “І Трахтемиров геть горою / Нечепурні свої хатки / Розкидав з долею лихою, / Мов п’яний старець торбинки” (р. 37–39) – це болісний іронізм. Адже на час перебування там Шевченка в 1845 р. він був уже малолюдним селом, з винокурнями, кріпацьким станом багатьох жителів, що займалися землеробством і виготовляли на продаж з виявленого в ярах каменю поховальні надгробки, як про це згадується в повісті “Близнець” [38, т. 4, 102; 15, 123–124].

Прикметні й інші історичні штрихи поеми “Сон” (“Гори мої високіі...”). Згадано дві найяскравіші постаті з провідників Гетьманщини. Відомо, що Шевченко картав Богдана Хмельницького за вибір протекції над посталою козацькою державою саме московського царя, але тут він, навіть згадуючи Переяслав, де й було прийнято це фатальне рішення, іменує його за народною традицією “батьком”. Водночас ніби протиставляє йому Мазепу, бо ж вислів “собор Мазепин сяє, біліє” (р. 107; у повісті “Близнець” цей собор за “панорамним” авторським відступом-спогадом “ярче всех сверкает своею золотою головою” – [38, т. 4, 110]) нагадує про гетьмана-будівничого. І в цьому є мимовільне протиставлення до сусіднього вислову “Батька Богдана могила мріє” (р. 108) в сенсі історичного сліду й певної спадщини, залишених обома гетьманами. Це помітив і В. Шевчук, назвавши таке подання “цілком алегоричним описом” [39, 59–60].

Шевченкову душу завжди ятрила згадка про трагічне розполовинення України по Дніпру за Андрусівським перемир’ям 1667 р. й Вічним миром 1686 р. Можливо, йому допікали слова з літопису Самійла Величка (подані у формі листа гетьмана П. Дорошенка до запорожців) про те, що, поляки, “з’їхавшись за Смоленськом, у якомусь селі Андрусові, виторгували там собі у росіян нас як безсловесну і нічого не тямлячу худобу” [7, 143]. Ці болі відбиті й у творі “Заступила чорна хмара...”. І тому в “Сні” (“Гори мої високіі...”) поет із самого початку (погляд на правобережні Дніпрові гори з лівобережного Переяслава) так будує виклад, щоб нагадати цей прикрий історичний факт поділу по Дніпру та вказати на його історичну неприродність. Є і зворотний погляд із Правобережжя: з хатини, що стоїть “над Трахтемировим високо на кручі, ніби сирота”, “видно Україну і всю Гетьманщину кругом” (р. 66–67). Про подібне панорамне бачення – спогад про прогулянку “за Днепр, в Монастырище на гору” – Шевченко пише і в листі до А. Козачковського від 16 липня 1852 р. [38, т. 6, 62–63]. Саме отой “зоровий обмін” указує, що маємо справу не так із міфічним кодом для “розмикання межі часу і простору”, як вважає Г. Грабович, цитуючи уривок із поеми [10, 65–66], а зі вдалим художнім засобом, котрий показує авторське сприйняття конкретного історичного факту “Війни берегів”.

Є й такий момент історіософського спрямування. Якщо в інших творах Шевченко переважно картав передусім українську еліту за невідрадне політичне й соціальне становище батьківщини, то в “Сні” (“Гори мої високіі...”) повністю виринає мотив відповідальності за це й народу: “Наробив ти, Христе,

лиха! / А переіначив?! / Людей Божих?! Котилися / І наші козачі / Дурні голови за правду, / За віру Христову, / Упивались і чужої, / І своєї крові! / А получшали?.. Ба де то! Ще гіршими стали, / Без ножа і автодафе / Людей закували / Та й мордують... Ой, ой, пани, / Пани-християне!..” (р. 89–102). Думаю, у цих гірких словах мовиться, якщо брати історіософський аспект, передусім про те, що визвольна боротьба часто ведеться під релігійними гаслами – як війна за віру, бо протиприродне людиновбивство хочеться виправдати найсвятішим і, за висловом І. Дзюби, “оперувати Божою санкцією там, де звичайна моральна санкція... обмежувала б” [12, 585]. Шевченко був противником такого використання релігії і священних війн, про що, зокрема, свідчить і саркастичний припис-репліка (№10) про Варфоломіївську ніч у “Гайдамаках” [38, т. 1, 511]. Можливо, цей момент війни за віру відбитий у тропі “А може тим, що киргизи ще не християне?”, тобто ще не залучені до церкви як релігійної організації. І козаки, виборюючи власний устрій, за прапор взяли захист православної віри. Нинішні історики вважають, що це сприяло зближенню з Московською державою та вибору певного цивілізаційного напрямку. Ось деякі тези-висновки сучасного історика С. Плохія: “Хмельниччина дуже швидко набула зовнішніх ознак священної війни”; “Проголосивши православну церкву панівною на території козацької держави <...>, козащина фактично відмовилася від принципу релігійної толерантності православних діячів попередньої доби й узялася за проект побудови моноконфесійної держави”; “вплив козацтва <...> polegшив спілкування між православною Україною та Московією” [26, 425, 429, 432]. Згадане релігійне козацьке “прапорництво” Шевченко вважав тупиковим шляхом, і про це свідчить той факт, що гаслу “За віру Христову” передує (у першій частині поеми), за висловом В. Смілянської, “портрет” церкви-мерця” [33, 894]: “А онде, онде, за Дніпром, / На пригорі, ніби капличка, / Козацька церква невеличка / Стоїть з похиленим хрестом” (р. 19–22). І це по суті повторення образу “церкви-домовини” з тексту “Стоїть в селі Суботіві...”. І там теж є згадка про “похилений хрест” із воронами “на старій церкві” (р. 3–4).

Це неодноразовий глибокий символ у всій творчій спадщині Шевченка. Але й він має реальну основу. У його альбомі за 1945 р. є незакінчений малюнок каплички чи церковці на пагорбі з похиленим хрестом, яку пов’язують із цитованими вище рядками [36, с. 12 на аркушах альбому і с. 26 коментаря]. Думаю, не варто пояснювати, що це “образ мерця, що контактує із живими” [29, 271], бо таке тлумачення і ускладнює, і звужує висловлену в образі поетову алегорію. Мовиться контекстуально і в сенсі прочитання символу передусім (а може, й винятково) про церкву не як споруду, а як інституцію, про українське православ’я, що зрештою підпорядковалося Московському патріархату. Це вічна проблема використання релігії саме через церкву поза її функціональним призначенням. Не випадково Л. Плющ писав: “І далі образ “дурних голів розгортається в химерне видовисько історичного християнства” [27, 251]. “Дурні голови” – бо вкотре Шевченко висловлює біль із приводу пролитої крові, та ще й пролитої намарно. “Он во чтобы то ни стало на скрижали Истории попасть желал, и ради этого всему на свете предпочитал блеск кровопролитий <...>. Кровопролитиев... кровопролитиев... вот чего нужно!” – саркастично писав М. Салтиков-Щедрін у казці “Медведь на воеводстве” (розділ “Топтыгин I”), зауважуючи, що саме “злодейства крупные и серьезные нередко именуются блестящими и в качестве таковых заносятся на скрижали Истории” [30, 491].

Міркую, що численні Шевченкові метафори “упивання кров’ю”, “кривавих рік” і “кривавих морів”, крім висловленого болю, мають і той сатиричний підтекст,

що й у Салтикова-Щедріна – “історіографічний”. Слова про християнство (р. 87–89) сприймають як поетів докір-звинувачення Христу, трохи чи не свідчення поетової антихристиянськості. Але не треба забувати, що в поемі ці слова належать старому дідові і в контексті всього уривка є радше апеляцією до Божого Сина, своєрідним криком душі проти невиконання людьми, котрі йменують себе християнами, Христових правд-заповідей. Не випадково цей монолог завершують докори саме панам-лжехристиянам. А вислів “наробив лиха” передусім пов’язаний із мотивом та ідеєю християнської жертвності взагалі і в історії зокрема; вони зримо виринають перед тим і в цьому творі:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,

Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!

Цитуючи ці слова, М. Шах-Майстренко вважає, що “важко знайти паралелі і в усій світовій літературі щодо сили вияву почуття самовідданої любові до батьківщини” [35, 242]. Їй втворює Ю. Барабаш: “Не знаю – принаймні не пригадую – в поезії, і то не лишень українській, рядків, де б синівську любов до матері-землі було виражено з такою силою, так просто і так... страшно, адже подумаймо лишень: ці слова виголошені людиною глибоко релігійною...” [2, 22]. Ота “сила” полягає в тому, що мовиться про готовність до офірування найвищого ступеня, саме за Христовою наукою. Тому не зовсім точно називати це свідомим “вибором гріха” [25, 188]. Тим паче що “йдеться, таки, не про вже скоєне святотатство, а, за текстом, про відрухову інтенцію, намір (“проклену” – в майбутньому часі) в зв’язку з болісними для поетової душі роздумами про запроданство української еліти” [44, 111]. І не треба виривати цю строфу з контексту по суті історіософського. Адже цим словам передують згадка про гетьманів як “пособників”, “ляхів поганих”, пристосуванців, та ще й “прощенський” вислів “Простіть!... Я Богу помолюсь...” (р. 56). У такому контексті ці слова прочитуються як “своєрідна авторська позиція, що протистоїть тому запроданству”, докірливе протиставлення неготовим, взоруючи на Христа, офірувати найдорожчим – душею, сиріч собою, а й навіть кар’єрою (лексема “усобники” – р. 52) чи великими статками (“все, все неситі рознесли” – р. 47). Шевченко виправляє рядок “І грішну душу погублю!” на “За неї душу погублю!” [37, 99], виразніше наголошуючи на тому, що “погибель” зумовлена не шкурними інтересами, а таки, як і належить християнинові, найжертвншою любов’ю. О. Забужко прямолінійно сприймає вислів “Наробив ти, Христе, лиха!”, пов’язуючи його з реформаційними інтенціями автора чи міленаризмом [16, 137–138]. “Наробив лиха”, – бо, можливо, не пояснив до кінця, які саме жертви угодні Богові. Тобто у творі прочитується ще й ідея якості офіри і з боку простолюду (“А переіначив?!” – р. 90).

Знаємо Шевченкові твори (“Сон (Комедія)”, “Чигрине, Чигрине...” та ін.), у яких подаються, вважаю, унікальні для світової літератури просторово-часові зображення, що мають ніби космічний вимір. Цьому допомагають і “астральні світила – сонце, місяць, зорі”: вони в поемі “служать художньою палітрою” [32, 5]. І можливо, найвиразніше це помітно завдяки “висотно-панорамній” подачі історичної інформації саме в аналізованій поемі. Такий “космічності” сприяє й обрана форма сну, яка вможливорює вільні переміщення в просторі й часі, або, за В. Смілянською, допомагає “набути вільного просторово-панорамного огляду” [33, 893]. Але якщо в попередніх творах сновидіння було художнім засобом для сатиричного зображення Російської імперії чи бачення майбутнього, то в аналізованій поемі хоча б частково подане все-таки могло наснитися.

Зі щоденникових записів (за 18 червня, 11 липня чи 5 вересня 1857 р.) і листів відомо про Шевченкові сні “топонімічного” змісту, навіяні спогадами чи прочитаним або й написаним колись. По суті “чарівну панораму”, зображену в поемі, Шевченко частково описує в листі до А. Козачковського 16 липня 1952 р. [38, т. 6, 62–63], а 1855 р. – у повісті “Близнецы” [38, т. 4, 110]. Тут доречно пригадати тезу І. Франка про велику подібність “між творчістю сонної і творчістю поетичної фантазії”, що сонна фантазія може легко вилучити “всі скарби наших давніх набутих і затертих вражень від найдавніших літ” [34, 326–327].

Обрана поетом форма насамперед посилювала історіософське обрамлення твору, бо ж переказ сну – це завжди минуле, особливо в аспекті розповіді про те, що не відбулося (альтернативна історія), і в ракурсі людської пам’яті. Остання має прямий зв’язок з історіософією, а її в поемі посилює вже згаданий вище образ “дідуса сивенького”. Думаю, він з’являється у творі також і для того, щоб думи про минуле милого краю передавати як нитку пам’яті звичайної людини. Мова дідуса й автора чергуються та переплітаються в унісон з їхніми думками про минуле, увиразнюючи й потребу передачі історичної пам’яті в поколіннях. Така узгодженість особливо помітна в монолозі старого козака, де Шевченко згадує про “киргизів за Уралом”, з якими він тоді сам спілкувався. Той монолог переривається, і далі йдуть крапки, що наштотує на думку про можливий авторський намір доопрацювати це місце.

“Апофеозом любові до рідного краю” називає В. Смілянська завершення риторичного монологу ліричного героя в першій частині поеми [33, 894]. Думаю, що таким апофеозом є і весь цей твір у спадщині Шевченка. Зокрема, тому, що в ньому туга за милою Батьківщиною особливо органічно переплітається з думками про її відносно вільнолюбне минуле й нереалізовані історичні можливості. Але чим же зумовлений феномен Шевченкової любові до України? Як на мене, цей твір особливо показує, що, крім чистоти й міцного закарбування первинних дитячих і юнацьких вражень, тут мали місце ще два чинники – повсякчасна християнська й історична насиченість його думок про рідну землю. Духовний двійник автора, старий козак, постійно перебуває на орбіті пам’яті (“Де, як, коли і що робилось?” – р.143), а його спомини скроплюються сльозами “не молодими”, але й “нехолодними” (р. 139–140). Узагалі в поемі бачимо через людське сприймання унікальне для літератури злиття природи, пейзажу й історичної пам’яті. Коли відчуваєш минулі болі та радощі рідного краю, це в стократ посилює почуття любові до нього. У психології є термін “емпатія” – здатність співпереживати, відчувати себе на місці іншого. Вважається: “Що тонша духовна організація, то вищий інтелект людини, більше характерна їй ця риса” [12, 12].

В історіософії Шевченка, зосібна в поемі “Сон” (“Гори мої високі!...”), зауважуємо не просто бачення минулого, а співпереживання йому. І прикладів такого сильного вияву отієї “історичної емпатії” важко знайти у світовій літературі. З такого погляду привертають увагу прикінцеві слова поеми: “Отакій-то на чужині / Сон мені приснився! / Ніби знову я на волю, / На світ народився” (р. 164–167). Поет не написав “Ніби знову я на волі”, бо ні волі, ні Божого світу не уявляв без світоглядного зв’язку з минулим, без співпереживання з ним. Через образні слова дідуса в поемі знаємо, що й після повернення із солдатчини на милу Україну в автора була б “оксюморонна” ситуація: “І все те, все радує очі, / А серце плаче, глянуть не хоче!” (р. 113–114). “Навіть краса природи не втішає серця” через біль, викликаний руйнацією національного буття, історичної пам’яті, минулого народу, що зумовлює й “безпритульність”, безперспективність теперішнього...” [43, 126] – так, зокрема,

коментують це місце дослідники, пов'язуючи його з релігійністю, а не з міфотворчістю.

Отже, аналіз поеми “Сон” (“Гори мої високії...”) дає змогу нам виявити нові важливі нюанси історіософії та міфотворчості Тараса Шевченка, співвідношення цих понять, укотре переконаючись, що глибина текстів великих письменників часто є незмірною й невичерпною.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Барабаш Ю.* Історіософія Шевченка // Шевченківська енциклопедія: В 6 т. – Т. 3: І.-Л. – Київ: НАН України, Ін.-т. л-ри ім. Т. Г. Шевченка, 2013. – С. 169–184.
2. *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- і націософська парадигма. – Київ: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2004. – 181 с.
3. *Барабаш Ю.* Просторинь Шевченкового Слова. – Київ: Темпора, 2011. – 508 с.
4. *Боронь О.* Могили образ/ Образи-концепти // Шевченківська енциклопедія: в 6 т. – Т. 4: М.-Па. – Київ: НАН України, Ін.-т. л-ри ім. Т. Г. Шевченка, НАН України, Ін.-т. л-ри ім. Т. Г. Шевченка, 2013. – С. 616–620.
5. *Брайчевський М. Ю.* Т. Г. Шевченко і археологія // Історичні погляди Т. Г. Шевченка. – Київ: Наук. думка, 1964. – С. 36–60.
6. *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – Київ: Довіра, 1992. – 416 с.
7. *Величко С. В.* Літопис. У 2 т. – Т. 2. – Київ: Дніпро, 1991. – 642 с.
8. *Горбовський О.* Через віки. – Київ: Веселка, 1986. – 112 с.
9. *Грабович Г.* Шевченко, якого не знаємо (з проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета). – Київ: Критика, 2000. – 317 с.
10. *Грабович Г.* Шевченко як міфотворець: семантика символів у творчості поета. – Київ: Рад. письменник, 1991. – 212 с.
11. *Джеджула К.* Россия и Великая французская буржуазная революция конца XVIII века. – Киев: Издательство Киевского университета, 1972. – 452 с.
12. *Дзюба І.* Тарас Шевченко. Життя і творчість. – Київ: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2008. – 720 с.
13. *Дзюба І.* Слава // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. – Київ: Наук. думка, 2008. – С. 86–96.
14. *Дьяконов И.* Архаические мифы Востока и Запада. – Москва: Наука, 1990. – 247 с.
15. *Жур П.* Дума про вогонь. З фроніки життя і творчості Тараса Шевченка. – Київ: Дніпро, 1985. – 434 с.
16. *Забужко О.* Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – Київ: Абрис, 1997. – 144 с.
17. *Задорожна С.* Уточнення понятійних та змістових координат проблеми “Шевченко і міф” // Інтеграція позитиву в творчості Шевченка (аспекти символу, аксіології, онтології, міфу, психології і стилю). – Київ: Альтерпрес, 2002. – С. 112–130.
18. *Івакін Ю.* Коментар до “Кобзаря” Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. – Київ: Наук. думка, 1968. – 407 с.
19. Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка: В 4 т. – Нью-Йорк: ВЦ НТШ; Едмонтон-Торонто: КІУС, 2001. – Т. 3. – 2502 с.
20. *Коцюбинська М.* Етюди про поетику Шевченка: Літературно-критичний нарис. – Київ: Рад. письменник, 1990. – 272 с.
21. Легенди і перекази. – Київ: Наук. думка, 1985. – 400 с.
22. *Мельник В.* Музей Шевченкового “Заповіту” // Пам’ять століть. – 2008. – № 1-2. – С. 214–219.
23. Місце пам’яті. – [Ел. ресурс]. – Режим доступу: // https://uk.wikipedia.org/wiki/Місце_пам%27яті.
24. *Нахлік Є.* Міфомислення Шевченка // Шевченківська енциклопедія: В 6 т. – Т. 4: М.-Па. – Київ: НАН України, Ін.-т. л-ри ім. Т. Г. Шевченка, 2013. – 249–263 с.
25. *Пахафенко В.* Начерк Шевченкової етики. – Черкаси: Брама-Україна, 2007. – 208 с.
26. *Плохій С.* Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. – Київ: Критика, 2005. – 496 с.
27. *Плющ А.* Екзод Тараса Шевченка: Навколо “Москалевої криниці”: Дванадцять статтів. – Київ: Факт, 2001. – 384 с.
28. *Потебня О.* Естетика і поетика слова: Збірник. – Київ: Мистецтво, 1985. – 302 с.
29. *Росовецький С.* Шевченко і фольклор. – Київ: Критика, 2015. – 480 с.
30. *Салтыков-Щедрин М.* Избранные сочинения. – Москва-Ленинград: ОГИЗ, 1947. – 608 с.
31. Семенівка – кафедра археології і музеєзнавства. – [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://www.google.com/search?client=opera&q=Семенівка++кафедра+археології+i+музеєзнавства&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8>.
32. *Скоць А.* Поема Тараса Шевченка “Сон” (“Гори мої високії...”) (ідейно-естетичний аналіз) // Українське літературознавство. – Вип. 75. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. – С. 3–7.
33. *Смілянська В.* “Сон – Гори мої високії...” // Шевченківська енциклопедія: В 6 т. – Т. 5: Пе – С. – Київ: НАН України, Ін.-т. л-ри ім. Т. Г. Шевченка, 2015. – С. 892–894.
34. *Франко І.* Із секретів поетичної творчості // Франко І. Вибір із творів. – Нью-Йорк-Париж: НТШ, 1956. – С. 303–329.
35. *Шах-Майстренко М.* Шевченко і антична культура. – Київ: Фахівець, 1999. – 288 с.

36. *Шевченко Т.* Альбом 1845 року. Факсимільне видання. Упорядник С. А. Гальченко. – Київ: Наук. думка, 2000. – 34 аркуші з малюнками в факсимільному виданні альбому і 40 сторінок супровідного додатка.
37. *Шевченко Т.* Мала книжка. Автографи поезій Шевченка 1847–1850 рр. – Київ: Наук. думка, 1984. – 431 с.
38. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – Київ: Наук. думка, 2001–2014.
39. *Шевчук В.* Personae verbum (Слово іпостасне): Розмисел. – Київ: Твім інтер, 2001. – 264 с.
40. *Шовкопляс Г., Шовкопляс І.* За покликком серця: пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т. Г. Шевченка. – Київ: Наук. думка, 1990. – 168 с.
41. *Яковенко Н.* Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів // Сучасність. – 1997. – № 9. – С. 145–149.
42. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 4. – Київ: Критика, 2009. – 584 с.
43. *Яковина О.* Релігійні інтуїції у творчості Тараса Шевченка // *Яковина О., Слободян О.* Тарас Шевченко: істина – некоммуникативна реальність. – Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2013. – С. 7–130.
44. *Яременко В.* “Людей і... не прокляв!” (до проблеми Шевченкового трактування теодицеї) // Київська старовина. – 2005. – № 2. – С. 108–117.
45. *Яременко М.* Освітнянські стратегії козацької еліти у XVIII ст. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 386–426.
46. *Яременко М.* Створення, піднесення, занепад Гетьманату. Лекція. – [Ел. ресурс]. – Режим доступу: // <https://www.youtube.com/watch?v=6Ncfq3bYEрU>.

Отримано 20 січня 2018 р.

м. Хмельницький

Олександр Боронь

УДК 75Шевченко

ЧИ НАЛЕЖИТЬ ТАРАСОВІ ШЕВЧЕНКУ МАЛЮНОК “МОЙСЕЙ ДОБУВАЄ ВОДУ”?

Автор категорично відкидає Шевченкове авторство малюнка, уміщеного в додатку до восьмого тому Повного зібрання творів Шевченка у 12 томах, нагадуючи про замовчану в науковому коментарі до твору розлогу статтю Василя Афанасьєва “Не спокушаймося сенсацією... Спроба рецензії на одну публікацію”. Мистецтвознавець іще 1993 р. виступив проти атрибуції малюнка Шевченкові й указав на ймовірного справжнього автора – Олександра Агіна.

Наведено кілька додаткових аргументів на користь думки В. Афанасьєва.
Ключові слова: малюнок, сепія, авторство, атрибуція.

Oleksandr Boron. Did Taras Shevchenko Paint the Work “Moses Drawing Water”?

The author positively denies Shevchenko's authorship of the picture placed in the appendix to the 8th volume of the Complete collection of works by Shevchenko in 12 volumes, reminding about the big article by Vasyl Afanasyev «Let's Not Be Tempted by Sensation... An Attempt to Review One Publication», which was not mentioned in the commentary on the work. Yet in 1993 the art expert spoke against the attribution of the picture to Shevchenko and pointed out the probable author – Alexandr Agin. Some additional arguments in favor of Afanasyev's opinion have been presented.

Keywords: drawing, sepiа, authorship, attribution.

У восьмому тому останнього на сьогодні академічного Повного зібрання творів Шевченка у 12 томах у спеціальному розділі “Додаток” уміщено репродукцію сепії “Мойсей добуває воду” [9, 424–425, № 201], яка за хронологією мала би бути в тому сьомому [8], упорядкованому зусиллями Ірини Вериківської, Валентини Судак (нині покійних), а також Наталії Клименко й Миколи Скиби (редактори тому – Ганна Скрипник і Дмитро Степовик). У преамбулі до коментарів у восьмому тому зауважено, що в “Додатку” подано малюнок, “пропущений у попередньому тому ПЗТ” [9, 433].